

Úvod do sociologie

Jan Jandourek

Úvod do sociologie

Jan Jandourek

KATALOGIZACE V KNIZE – NÁRODNÍ KNIHOVNA ČR

Jandourek, Jan

Úvod do sociologie / Jan Jandourek. – Vyd. 2. – Praha : Portál, 2009. – 232 s.
ISBN 978-80-7367-644-5 (brož.)

316

- sociologie
- učebnice

316 - Sociologie [18]

37.016 - Učební osnovy. Vyučovací předměty. Učebnice [22]

© Jan Jandourek, 2003, 2009

Illustrations © Romana Jandourková, 2003

Portál, s.r.o., Praha 2003, 2009

ISBN 978-80-7367-644-5

Obsah

Úvod	7
1 Co je to sociologie?	9
1.1 Co a k čemu je sociologie	11
1.2 Sociologická paradigmat a úrovně sociální reality	14
1.3 Zrod sociologie v moderní společnosti	19
1.4 Otcové zakladatelé sociologie	23
1.5 Zakladatelé české sociologie	33
2 Sociologie 20. století	37
2.1 Frankfurtská škola – kritická teorie	37
2.2 Interpretativní sociologie	43
2.3 Strukturální funkcionalismus	46
2.4 Strukturální marxismus	53
2.5 Sociologie na prahu 21. století	55
3 Socializace, sociální kontrola, deviace a zločin	57
3.1 Divadlo života a jeho role	58
3.2 Životní cyklus	66
3.3 Sociální kontrola a deviace	71
4 Sociální skupiny a organizace	81
4.1 Sociální skupina	81
4.2 Organizace	86
4.3 Byrokracie	88
5 Společnost a její vrstvy	92
5.1 Společenské vrstvy	93
5.2 Třídy	95
5.3 Sociální mobilita	98
5.4 Rasy a etnika	100
5.5 Sociální změna	103

6	Gender a sexualita	109
6.1	Gender	109
6.2	Sexualita	111
6.3	Rodina	114
6.4	Gender, feminismus	120
7	Moc politická a ekonomická	126
7.1	Moc a autorita	127
7.2	Postoje k výkonu moci	130
7.3	Politický systém	139
7.4	Ekonomická moc	146
7.5	Svět práce	152
8	Náboženství	160
8.1	Formy náboženství	161
8.2	Sociologické teorie náboženství	163
8.3	Náboženské instituce	166
8.4	Moderní náboženský fundamentalismus	168
8.5	Sekularizace	170
9	Kultura	174
9.1	Kultura, symboly a jazyk	175
9.2	Kultura a kultury	179
9.3	Kultura masová a vysoká	184
10	Člověk a jeho prostředí	190
10.1	My a prostředí – ekologie	191
10.2	Kolik nás je – demografie	195
10.3	Moderní člověk jako městský člověk – urbanizace	197
11	Sociologické metody	204
11.1	Kvalitativní, nebo kvantitativní přístup?	205
11.2	Jednotlivé výzkumné metody	210
12	Kde najít českou sociologii	219
12.1	Školy	219
12.2	Instituce	221
12.3	Časopisy, nakladatelství, knihy	223
	Závěr: Pro zájemce o „lidskou komedii“	225
	Rejstřík	227

Podle židovského vtipu řekl starý rabín na úmrtním loži synovi: „Nikomu nic nevysvětluj, nemá to smysl.“ Kdyby si tato slova vzali k srdci autoři učebnic, nikdy by žádná učebnice nevznikla. Napsat učebnici navíc znamená, že autor je vystaven: a) srovnání se všemi učebnicemi, které tu kdy byly a byly lepší; b) výtce, že kniha neobsahuje poslední trendy a objevy oboru, že v knize něco důležitého (nebo někdo důležitý) chybí, nebo naopak, že tam jsou věci, které tam nepatří; a řadě dalších výtek. Což všechno bude nejspíš pravda. Přesto studenti nadále touží po knížce, kde bude pokud možno všechno, látka bude podána přehledně a srozumitelně, a když použijí zde uvedené znalosti, nebudou vyhozeni od zkoušky. Pokud se tedy čtenáři (např. studentovi, učiteli občanské výchovy, žurnalistovi) podaří najít na následujících stránkách základní přehled o školách, směrech a paradigmatech sociologie, pokud tu naleznou potřebná témata i jména, splnila snad tato kniha svůj účel. Karel Čapek říkal, že ví něco o všem, a tak skončil jako novinář. Kdyby věděl všechno o něčem, byl by odborníkem. Zájemci, kteří chtějí vědět „všechno o něčem“, jsou v závěrech kapitol a celé knihy nasměrováni na příslušné publikace a instituce.

Děkuji své paní Romaně za napsání kapitoly o metodologii a vytvoření kreseb. Redaktorovi Dominiku Dvořákovi děkuji za opakované čtení rukopisu a jeho odborné připomínkování a sociologovi Janu Spoustovi za kritické přečtení a cenné poznámky. Pokud v textu zůstaly nějaké věcné chyby, jdou na vrub autora. Čtenářům předem děkuji za připomínky, jež ke knize budou mít a nějakým v moderní společnosti akceptovatelným způsobem mi sdělí.

Jan Jandourek

Co je to sociologie?

Po celou historickou dobu, možná už od konce mladší doby kamenné, byly na světě tři druhy lidí: ti nahoře, ti uprostřed a ti dole. Dělili se ještě dál, byli nazýváni různými jmény a jejich poměrný počet, jakož i postoj jedněch k druhým se měnily v průběhu věků; ale ve své podstatě se struktura společnosti nikdy nezměnila. Dokonce i po obrovských převratech a po zdánlivě neodvolatelných změnách se vždy znovu prosadil stejný model, tak jako se gyroskop vždy vrátí do rovnováhy, poté co se vychýlil daleko na jednu nebo na druhou stranu.

(George Orwell: 1984)

Tyto věty předčítal v románu George Orwella 1984 Winston Smith své milence Julii. Pocházejí z knihy *Teorie a praxe oligarchického kolektivismu*, kterou údajně napsal Emanuel Goldstein. Winston a Julie (více však zřejmě Winston) očekávají, že v Goldsteinově knize najdou klíč k tomu, proč jejich totalitní a chudá společnost vypadá tak, jak vypadá, a co by se s tím dalo dělat. V podstatě můžeme říci, že se dali do studia sociologie. Zřejmě to nebylo studium příliš zábavné, protože Julie stačila ještě během čtení usnout. Co se dělo dál, je poměrně tragické (oba milence a začínající sociology sebrala mocná ideopolicie), to však se sociálními vědami souvisí jen nepřímo.

Julie je člověk zaměřený spíše na praxi a prožitek – rozhodně více než analytický Winston. Ostatně se zdá, že všechno podstatné bylo obsaženo už v prvních větách knihy a zbytek zná člověk ze své vlastní životní praxe. Pro běžnou orientaci skutečně ani my nepotřebujeme o mnoho víc. Jakmile však dojde k nejhoršímu, např. když se společnost začne hroutit nebo musíme složit zkoušku ze sociologie, nezbyvá nám nic jiného než se pokoušet proniknout pod povrch každodenního dění.

Dobrou příležitost klást si otázky týkající se rozdílů mezi deklarovaným a skutečným stavem společnosti např. mívá student, hned když se hlásí na vysokou školu. Až do maturity mu vtloukali do hlavy, že jeho úspěch závisí na snaze a výkonu. Náš uchazeč by však v rozhovoru se svými budoucími spolužáky zjistil, že většina z nich pochází především z rodin středoškoláků a vysokoškoláků. Pokud by ho to zajímalo přesněji, našel by v oficiálních materiálech ministerstva školství, že potomek rodičů se základním vzděláním má v České republice (statisticky) *devětkrát* menší šanci dostat se na vysokou školu než potomek z rodiny vysokoškoláků (podle Možného, 2002:82). Náhle vidí, že předpoklady k vysokoškolskému studiu jako by byly něčím vrozeným. Je to možné? Nebo to nějak souvisí s uspořádáním české společnosti? V zemích Evropské unie totiž studuje také více dětí z rodin vysokoškoláků než rodičů se základním vzděláním, ale příslušný poměr je jen jedna ku třem.

Dokonce i v dobách, kdy jsme u nás měli „diktaturu proletariátu“, přes někdy tvrdá opatření ve prospěch dětí s „dělnickým původem“ to vždy nakonec dopadlo tak, že víc studentů pocházelo z rodin „inteligence“. Kdo si vážně položí otázku, jak je to možné, je na dobré cestě stát se sociologem.

Společnost je prostě více nebo méně odlišná od toho, co o sobě prohlašuje. Na otázku, zda skutečnost musí vypadat až tak pochmurně, jak to líčí Orwell v *1984*, dává sociologie poněkud protikladné odpovědi. Italský sociolog Vilfredo Pareto (1848–1923) nás poučí, že v každé instituci to nakonec dopadne tak, že někdo bude „nahore“. Marxisticky ladění sociologové nebudou představou lidí usídlených pohodlně a mnohdy bez zásluh „nahore“ nikdy nadšeni. Postmoderní myslitelé řeknou, že společnost nemá připomínat pyramidu, ale síť, kde nahore a dole nerozhoduje. Americký konzervativce Michael Novak (nar. 1939) nám zase sdělí, že ti dole mívají z těch nahore mnohdy prospěch. Liberálovi nebude rozčlenění společnosti na nahore a dole tolik vadit, protože „opilec v příkopě je přesně tam, kde má být“.

A pak jsou tu ještě taková mysteria, jako že příslušník nejnížší kasty se stane indickým prezidentem. Najednou vidíme, že s pouhým konstatováním, že vždycky byli mocní a bezmocní, bohatí a chudí, prostě nevystačíme.

1.1 Co a k čemu je sociologie

Sám název sociologie je podivný. Vznikl spojením latinského *societas* – společnost a řeckého *logos* – slovo. Sociologie by tedy měla být vědou o společnosti.

Je však nějaká sociální nebo humanitní věda, která by neměla něco společného s lidskou společností? Podíváme-li se na obory jako historie, psychologie, politologie, ekonomie, masová komunikace nebo i dějiny umění, je patrné, že všechny se nějakým způsobem společností zabývají. Sociologie je však přece jen něčím specifická. Vysvětluje totiž jevy, které ve společnosti vidíme, ze sociálních příčin. Jako poněkud ponurý příklad nám může sloužit třeba tradiční sociologické téma sebevraždy. Psal o něm klasik světové sociologie Durkheim i náš Masaryk. Je totiž rozdíl, zda někdo spáchá sebevraždu, protože ho potkala mimořádná osobní událost, která se dotýká jeho osobní biografie (opustí ho životní partner nebo jeho životní dílo ztroskotá na intrikách nepřítele), anebo zda skočí z mostu, protože pociťuje prázdnotu danou moderním stylem života. To první je více záležitost psychologie, to druhé spíše sociologie.

Tušíme, že od sebe nemůžeme tyto jednotlivé přístupy přísně oddělit. Ač se někdy i sociologie zabývá chováním jedince a psychologie chováním kolektivním, bude zájmem sociologie především to, co se děje ve skupině, komunitě, obci a celé společnosti.

V klasickém sociologickém výzkumu v rakouské obci postižené nezaměstnaností (nazývaném *Marienthal*) výzkumníci (Paul F. Lazarsfeld, Hans Zeisel, Marie Jahodová) rodiny postižené nezaměstnaností rozdělují na tyto kategorie (Jahoda, 1974):

1. nezlomené, kde se lidé stále pokoušejí najít práci;
 2. rezignované, ve kterých lidé ztratili víru v budoucnost, ale subjektivně prožívají situaci pokojně;
 3. zoufalé, které jsou na tom stejně jako předchozí, ale propadají pocitu marnosti;
 4. apatické, kde dochází k rozkladu rodiny, projevuje se alkoholismus, zanedbává se péče o děti apod.
-

V uvedeném příkladu nejde o jednotlivého nezaměstnaného, ale o dění v komunitě nezaměstnaných. Psychologii bude více zajímat to, co je v chování nezaměstnaného individuální. Ekonomie bude analyzovat hospodářské příčiny a důsledky nezaměstnanosti a politologie prozkoumá mimo jiné to, jak vzniklá situace ovlivní politické procesy (třeba výsledky voleb). Sociologie si je hodně blízká také se sociální

neboli **kulturní antropologii**; hodně zjednodušeně můžeme říci, že zatímco sociologie vyrůstá ze snahy porozumět vlastní („moderní“) společnosti, počátky kulturní antropologie jsou spojeny se zkoumáním toho, jak žijí „jiní“ lidé („přírodní“ národy).

Jednotlivé vědní obory se liší také **metodologickým přístupem**, s nímž k danému jevu přistupují. Ekonomové rádi konstruují kvantitativní modely – třeba tvrdí, že pokles nezaměstnanosti o 1 % by zvýšil národní důchod o 3 %. Psychologové dělají laboratorní pokusy, nebo pracují klinicky – v našem případě se snaží terapeuticky pracovat s jedinci, kteří kvůli dlouhodobé nezaměstnanosti mají duševní obtíže. Pro sociology je typické, že s oblibou sbírají empirická data o velkých souborech jedinců. Sociologie je **vědou empirickou** – vychází z nezaujatého, objektivního pozorování dostatečně velkých vzorků reality, na rozdíl např. od filozofie nebo diskusí nad pivem, které se rovněž často zabývají společností a jejím uspořádáním. Samozřejmě sociologové u těchto dat obvykle nezůstávají, ale na jejich základě vyslovují soudy, kterým můžeme skromně říkat „pravidelnosti“, trochu ambiciózněji „společenské zákonitosti“.

Vědní obor charakterizuje kromě předmětu a metody výzkumu také **institucionální základna**. Sociologie může být vědou i proto, že jsou nějakí sociologové a studenti sociologie, katedry a ústavy sociologie, kongresy, časopisy, učebnice, slovníky a vše, co patří k provozu a fungování řádné vědy. O tomto aspektu si povíme něco málo v závěrečné kapitole.

Sociologismus a další redukcionismy

Přínos různých sociálních věd je právě v jejich rozdílných hlediscích, z nichž zkoumají člověka a společnost. Avšak zároveň může každý obor být v pokušení absolutizovat svůj vlastní pohled. Kdyby např. psychologové tvrdili, že za kriminalitu mohou výlučně individuální faktory jedincovy biografie, a vynechali by vše, co se týká sociálního postavení jeho rodiny, vzdělání, rasy a náboženství, dopustili by se psychologismu. Biologové mohou vysvětlit mnohé z lidského chování poukazem na analogie chování zvířecího a lidského, ale nemohou dát vyčerpávající odpověď na úplně všechny otázky, které se týkají umění, náboženství, ekonomiky nebo politiky. Podobně kdyby se sociologie pokoušela všechny jevy vysvětlovat jenom ze sociálních příčin, hovořili bychom o **sociologismu**. (Sociologismus je domněnka, že společnost je vůči jedinci prvotní a že sociologie vybudovaná podle principů přírodních věd bude schopná dosáhnout stejné přesnosti jako tyto vědy.)

Volba hlediska, z kterého budeme jevy posuzovat, není samozřejmě vždy jednoduchá. Proto jsme zvolili úmyslně na samém počátku pří-

klady vzdělávací dráhy a sebevraždy, kde se prolíná velmi mnoho vlivů. Který z nich je v daném případě převládající, musíme rozhodnout vedení zkušeností a určitou dávkou imaginace.

Co se myslí **sociologickou imaginací**? Takto se označuje určitý „talent“, jenž nám umožňuje vidět souvislost mezi naší osobní zkušeností a širším sociálním a historickým kontextem. Nepropadáme tedy vidění světa, které je dáno naší omezenou zkušeností nebo předsudky (všichni cikáni kradou, všichni Němci jsou hluchí, náboženství je výmyslem mocných vytvořeným, aby bylo snazší přimět lid k práci), ale máme nad společenským děním nadhled a nenecháme se oklamat tím, jak věci na první pohled vypadají.

Kritická funkce sociologie

Sociologie byla v mnoha totalitních režimech zakázána nebo přinejmenším prožívala období, kdy upadala v nemilost. Je tomu tak nejspíše pro její schopnost zpochybňovat věci považované často za „dané“ a „samozřejmé“. Také tu hrálo roli i to, že komunismus je do značné míry sociologickou teorií, a proto nesnášel konkurenci. (O fašismu to částečně platí taky.)

Otcové sociologie – alespoň ve své většině – nezamýšleli vytvořit nástroj, který by sloužil rozvracení nějakých režimů. Snaha zjistit, jak se věci mají a co je pod povrchem jevů, však vede k tomu, že se sociolog snadno dostane díky svým zjištěním do rozporu s tím, co o fungování světa prohlašují ti, kdo jej řídí.

Tak např. ve svém prvním televizním projevu k občanům ve funkci prezidenta Václav Klaus 9. března 2003 řekl:

Názory lidí se liší a lišit budou. Třeba už proto, že se některým z nás z různých důvodů v životě daří, že mají plný osobní život, že mají zajímavé zaměstnání či povolání, které jim přináší odpovídající uspokojení, odměnu i společenskou prestiž. Ti budou většinou tvrdit, že žijeme v nejlepším z možných světů. Jiní byli pasivnější či pohodlnější, obávali se riskovat, chtěli si možná spíše počkat, nebo prostě neměli docela obyčejný kousek toho svého tolik potřebného životního štěstí.

Sociolog má důvod zbystřit. Není tu ani slovo o tom, že by snad jedinec mohl neuspět i z jiných důvodů než pouze nedostatkem přičinění či nedostatkem „kousku štěstí“. A co když je celá společnost uspořádána tak, že ti dole tam dole prostě zůstat musí, protože nemají šanci proniknout mezi vyšší vrstvy? Co když jim v tom brání třeba odpor „starých struktur“ nebo semknutých struktur nových?

Kritická složka sociologie znamená nejen to, že badatelé pochybují o pravdivosti oficiální verze společnosti, ale také to, že mají ambici společnost změnit. Nepovažují tedy svůj obor jen za „čistou“ vědu, ale také za nástroj k dosažení cíle.

Cíle ovšem mohou být různé. J. Habermas (o něm více v kapitole 2.1) připomíná, že sociologie je od počátku rozštěpena, neboť vznikla zároveň z ducha revolucí 18. století i z ducha politické restaurace a obě strany – revolucionáři i konzervativci – si na ni dělaly nárok. „A dvojí intence, buď kritický rozklad autority, nebo její konzervace stůj co stůj, určovala směr bojů v druhé polovině 19. století, ba takřka do našich dnů.“ (In Adorno, Habermas, Friedenburg, 1967:80)

Rozpor mezi sociologií služebnou a sociologií kritickou bude tuto disciplínu provázet zřejmě navždy, stejně jako kteroukoli jinou společenskou vědu. Neplatí ovšem zcela na sto procent, že konzervativní rovná se služební a revoluční je totéž jako kritické. Jsou samozřejmě i autoři, kteří provádějí ostrou kritiku společnosti z konzervativních pozic.

Pokus o definici sociologie

Můžeme-li naše dosavadní postřehy shrnout, je sociologie *samostatná vědecká disciplína, jež se pokouší pomocí analytických metod a empirických technik zkoumat struktury, funkce a souvislosti vývoje společnosti a navrhopvat o nich teorie*. Sociologie tedy není disciplínou ani jen teoretickou, ani jen empirickou.

1.2 Sociologická paradigmatata a úrovně sociální reality

Řekli jsme již, že k jednomu jevu ve společnosti – třeba sebevraždě, nezaměstnanosti nebo rozdílu v příjmech různých profesí – přistupují různé sociální vědy odlišně. Ovšem odpovědi na otázky se často liší i v rámci sociologie samé.

Podívejme se např. na často diskutovanou otázku, kterou si společně kladou sociologové i psychologové. Hraje nějakou roli v lidském chování, když lidé sledují v televizi pořady, ve kterých se zobrazuje násilí? Určitě ano, řekne si člověk na základě „zdravého rozumu“. Totéž, ale se snahou podložit tvrzení empiricky, tvrdí teorie nápodoby. Například děti mají podle těchto teorií prostě opakovat to, co viděly na obrazovce. Televize prý nabízí modely jednání. Podle jiných badatelů však sledování televizního násilí nemá vliv, který by stál za

zmínku, protože záleží na okolnostech zobrazení, na tom, za jakých okolností jedinec pořad sleduje, atd., a to ani nemluvíme o (nemnoha) autorech, kteří soudí, že sledování násilí může mít dokonce „katarzní“ účinek, takže ten, kdo se potěší střelbou v televizi, už nemá potřebu střílet ve skutečnosti. (Široká nabídka odpovědí viz např. Kunczik, 1995:220–229.)

Znamená tedy taková nabídka odpovědí na jednoduchou otázku, že sociologie a další podobné vědy ve skutečnosti žádné vědy nejsou? Nemusíme být hned pesimističtí. Mnohost odpovědí souvisí s tím, že lidská společnost je složitá a je mnoho způsobů, jak ji zkoumat.

Právě tato složitost předmětu zkoumání zřejmě vede k tomu, že sociologie se od začátku vyskytuje jako „mnoho sociologií“, které se od sebe velmi liší. Přitom nikdy nedošlo ke konečnému vítězství jednoho sociologického přístupu nad jiným, přinejmenším pokud jde o směry, které načrtli otcové zakladatelé.

Dnes často říkáme, že sociologie je věda „multiparadigmatická“. Slovo **paradigma** je řeckého původu. Znamená doslova vzor. Když ho použijeme ve vědecké terminologii, může znamenat několik věcí. Z hlediska metodologie označuje příklad, jak uskutečnit určitý výzkumný přístup. Jde o použití konkrétní metody nebo návodu, podle nichž provedeme nějakou analýzu.

Do teorie vědy zavedl pojem paradigma americký historik vědy T. S. Kuhn (1922–1996), autor knihy *Struktura vědeckých revolucí* (1962). Paradigma zde označuje převládající model (např. newtonovskou mechaniku), který je badateli určité vědní disciplíny považován za vzorový. Kuhn hovoří o fázi „normální vědy“, kdy badatelé toto paradigma používají na nové předměty zkoumání. Vynoří-li se přitom jev, který do současného pojetí oboru nezapadá, bývá – stejně jako otázka po zdůvodnění paradigmatu – zanedbáván („ono se to časem vysvětlí“). Když ale počet problémů narůstá, množí se anomálie a dochází ke krizi, která nemůže být v rámci starého paradigmatu zvládnuta. Pak dochází k tomu, čemu Kuhn říká „vědecká revoluce“. Z časového hlediska tedy střídání paradigmat vypadá takto:

paradigma 1 > normální věda > anomálie >

> krize > revoluce > paradigma 2

Běžný laik si vědu představuje podle modelu **kumulativního poznání**. Lidské vědění stále narůstá a další generace staví na tom, co vykonali předchůdci. Isaac Newton (1643–1727) vyjádřil takovou představu slovy: „Pokud jsem dohlédl dále, je to proto, že jsem stál na ramenou obrů.“ Podle Kuhna je kumulace vědění důležitá, ale podstatná je právě ona revoluce.

Paradigma slouží k tomu, aby odlišilo jednu vědeckou komunitu od druhé. Může být užito, aby odlišilo fyziku od chemie nebo sociologii od psychologie. Tyto obory mají různá paradigma. Může být také užito, aby rozlišilo mezi různými historickými stadii v rozvoji vědy. Paradigma dominující fyzice v 19. století je odlišné od toho, které dominovalo v raném 20. století. [...] Paradigma může rozlišovat mezi kognitivními skupinami v rámci jedné vědy. Například současná psychoanalýza je rozčleněna na freudiánské, jungovské a horneyovské paradigma (krom jiných) – což znamená, že psychologie má mnohočetná paradigma. Totéž platí o sociologii a většině dalších oborů. (Ritzer, 1988:390)

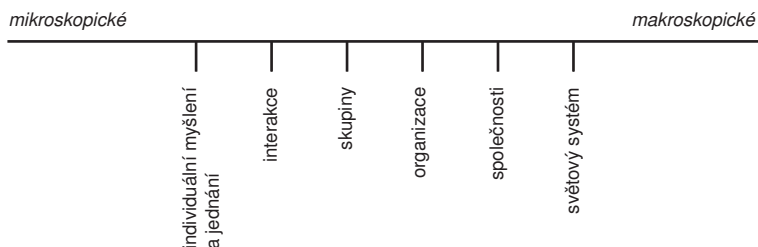
Sociologie je od počátku multiparadigmatická, několik paradigmat tu vždy bylo paralelně vedle sebe. Existují sice období a místa, kde má některé z nich výsadní postavení (kolem poloviny 20. století třeba funkcionalismus v USA nebo marxistická sociologie ve východním bloku), ale v disciplíně jako celku žádné z nich nikdy nezískalo dominanci. Sociologické paradigma je tak pro nás především nástroj pomáhající při vnitřním členění sociologie jako disciplíny. Například americký autor uznávaný učebnice sociologie George Ritzer (nar. 1940) navrhuje následující členění.

Faktualistické paradigma předpokládá, že existují nějaké skutečnosti, které jsou vůči jedinci vnější. Hovoříme o sociálních faktech, která můžeme objektivně (zvláště kvantitativně) zkoumat, jako kdyby to byly věci. Představitelem tohoto paradigmatu je právě jeden z otců zakladatelů, Émile Durkheim (*Pravidla sociologické metody*). Toto paradigma se soustřeďuje především na velké sociální struktury a instituce a také na jejich dopad na myšlení a jednání jednotlivců. V současnosti jsou metodami zkoumání, které pomohou nalézt odpovědi na kladené otázky, především dotazníky, interview a historicko-srovnávací metoda. V rámci tohoto paradigmatu najdeme řadu teorií, o kterých bude ještě řeč. Jenom jako příklad uveďme strukturální funkcionalismus a konfliktualistické teorie.

Behaviorální paradigma považuje za východisko a základní danost pozorovatelné chování jedinců v sociálním kontextu. Jeho představitelem je např. americký psycholog B. F. Skinner (1904–1990). Tento přístup se věnuje zvláště zkoumání toho, jak je vyvoláváno žádoucí jednání pomocí odměny a trestu. Metodou tu bývá experiment. Na půdě tohoto paradigmatu vyrůstá behaviorální sociologie a teorie směny.

Definiční paradigma si všímá toho, jak lidé definují situaci. Upřednostňuje definování situace před skutečným stavem věcí. Podstatu tohoto paradigmatu výstižně ukazuje tzv. Thomasův teorém: „Pokud lidé definují situace jako reálné, jsou tyto reálné ve svých důsledcích.“ Lidé prostě jednají podle toho, jak vidí situaci. Sociolog tu při své práci používá především tzv. kvalitativní postupy. Představi-

Obr. 1.1 Makroskopicko-mikroskopické kontinuum s vyznačením některých klíčových bodů

telem tohoto paradigmatu je např. Max Weber, kterého mimo jiné zajímalo, jak člověk definuje svou sociální situaci (více viz kapitola 1.4). Použitými metodami bývá nejen dotazování, ale hlavně pozorování. K teoriím, které z definičního paradigmatu vycházejí, můžeme počítat teorii akce, symbolický interakcionismus, fenomenologii, etnometodologii a existencialismus.

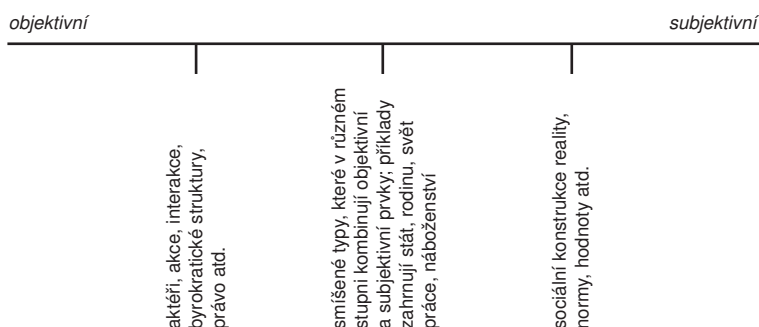
Různé úrovně sociální reality

G. Ritzer soudí, že ačkoli tu vždy budou různá sociologická paradigmata, je dobré mít integrovanější paradigma, abychom se vyhnuli jednostrannostem, které jim stále hrozí. Klíčem k nalezení takového integrovaného paradigmatu je vědomí úrovní sociální reality.

Jako užitečná tu Ritzer vidí dvě kontinua. To první nazývá *makroskopicko-mikroskopické*. Laicky můžeme říci – a budeme mít pravdu –, že sociální jevy se liší velikostí. Ve společnosti vidíme jedince s jejich myšlenkami a činy, dále interakce mezi jedinci, skupiny lidí, organizace, společnosti a nakonec celosvětový systém (viz obr. 1.1).

Druhé kontinuum je *objektivně-subjektivní*. Na straně objektivní dimenze jsou materiální události, na druhém pólu potom to, co se děje pouze v říši idejí, tedy v lidské hlavě (obráz. 1.2). Výraz kontinuum používáme proto, že jasné hranice tu stanovit nemůžeme. Aktéry, jejich jednání, interakce, byrokracii, právo a stát můžeme nahmatat nebo téměř nahmatat. Pak jsou ale sociologické jevy, které existují pouze v naší mysli, jako je sociální konstrukce reality a třeba hodnoty a normy. Problém nastává tam, kde máme jevy umístěné na kontinuu někde mezi. Ritzer jako příklad uvádí rodinu, která objektivně existuje, ale zároveň k ní patří řada subjektivních norem a hodnot. Takových „smíšených“ jevů bude ve společnosti zřejmě většina.

Obr. 1.2 Objektivně-subjektivní kontinuum s vyznačením některých smíšených typů (Ritzer, 1988:398)

Obr. 1.3 Hlavní úrovně sociální reality (Ritzer, 1988:399)

Když obě dimenze zkombinujeme, vymezíme čtyři oblasti či úrovně sociální reality (viz obr. 1.3).

Úrovně sociální reality a velká sociologická paradigmatata potom k sobě můžeme vztáhnout takto: Paradigma sociálního faktu se soustřeďuje na makro-objektivní a makro-subjektivní rovinu. Paradigma sociální definice si všímá mikro-subjektivního světa, který závisí na subjektivních myšlenkových procesech. Paradigma sociálního chování se zabývá částí mikro-objektivního světa, který myšlenkové procesy nezahrnuje. Paradigma je dobré si zvolit podle toho, jakou otázku si klademe.

Zkusme se z hlediska těchto paradigmat podívat např. na našeho studenta sociologie, který bude po škole hledat uplatnění.

Instituce, do které se rozhodne vstoupit, je **sociálním faktem** skutečně dosti tvrdým. Je faktem vůči němu vnějším, takže se s největší pravděpodobností spíše on bude přizpůsobovat firmě než firma jemu. Stejně tak se bude firma přizpůsobovat ekonomické či politické realitě v zemi a ta zase do určité míry globální situaci.

Z hlediska paradigmatu **sociálního chování** budeme studenta pozorovat, jak na neveselou situaci reaguje. Nikoli však z hlediska jeho niterných individuálních tužeb a snů a úmyslů, ale z hlediska toho, jak na vnější podněty bude reagovat. Jeho myšlenky a citění budou důležité pouze v souvislostech podnět–reakce. Uvidíme tedy, jak náš absolvent, který právě nastoupil do podniku, vyslal nějaký signál, např. odporoval šéfovi, a jaké to mělo následky. Odměny a tresty ho povedou k určitému chování. (To samozřejmě nemůžeme sledovat jen mechanicky. Například snížení prémie je sice trestem, ten však může být kompenzován nemateriální odměnou v podobě obdivu kolegyň.)

Podle paradigmatu **sociální definice** se bude náš absolvent chovat podle toho, jak si situaci v podniku pro sebe „nadefinuje“. Pokud prožije radost ze společného díla a bude šťasten, jak může v rámci dělby práce k němu svým dílem přispět, bude každé ráno vcházet do brány podniku s pobrukováním podnikové hymny na rtech a odcházet s pocitem dobře vykonané práce. Jestliže uvidí svět své instituce jako nástroj bezohledného vykořisťování, kde je pouze bezvýznamným kolečkem, které se má otáčet za bídnou almužnu jen proto, aby si nějaký kapitalistický vyřídouch mohl nahrabat, bude zpěv podnikové hymny považovat v nejlepším případě za projev bezbřehé omezenosti.

1.3 Zrod sociologie v moderní společnosti

Lidské uvažování o společnosti pochopitelně nevzniklo až tehdy, když August Comte vymyslel označení „sociologie“. V širším slova smyslu bychom za sociologa mohli považovat třeba Platona, autora *Ústav*y a *Zákonů*. Je však jeden mezník, který nám dovoluje učinit jakousi přibližnou hranici zrodu sociologie v dnešním slova smyslu. Tímto mezníkem je vznik **moderní společnosti**, která vystřídala společnost tradiční. V Evropě k tomu došlo především v polovině 19. století s příchodem průmyslové revoluce a vznikem velkého nadregionálního trhu.

Moderní společnost je společností, která se sama pro sebe stává problémem, která ztratila svou samozřejmost. Sociologie mohla vzniknout až tehdy, když lidé měli pocit, že společnosti kolem sebe nero-

zumí, a chtěli se o ní něco dozvědět. Co se tehdy vlastně změnilo? Jeden z výrazných rysů „nové společnosti“ se týká oblasti hospodářství – vznikl jeden velký trh. Do té doby byla ekonomika roztržštěna na velké množství malých trhů a soběstačných domácností a převažovalo zemědělství. „Oblast ekonomiky se v tradičních společnostech neustavila jako samostatný systém vydělený ze zbytku společnosti a diktující mu své zákony.“ (Keller, 1992:15) V moderní společnosti se práce a půda, tedy lidská činnost a příroda staly zbožím. Produkuje se stále více nikoli kvůli vlastní spotřebě, ale pro směnu. Z ekonomiky se stává samostatný a sám sebe regulující sektor.

Tradiční společnosti své jistoty a instituce zakládají na náboženských základech. Jejich existenci vposledku legitimuje náboženství. Moc panovníka, církevní hierarchie, normy a hodnoty jsou posvěceny shůry posvátnou boží mocí. Od narození až do smrti byli středověcí Evropané vychováni v duchu křesťanského náboženství. Křesťanský pohled na svět byl dominující a nějaký zásadně jiný by si lidé buď dokázali těžko představit, nebo by ho pokládali za falešný (třeba židovství, islám nebo některou z herezí).

Každý lidský jedinec neměl v tradičních společnostech takovou hodnotu, jakou mu připisuje moderní západní společnost (přínejménějším ta liberální, rasové ideologie to vidí i dnes jinak). Autorita pána, kněze nebo hlavy rodiny měla rozhodující význam. Zájem jedince se podřizoval zájmu celku. Slovo autorita je vůbec pro pochopení tradičních společností velmi důležité. Racionální argumentace a vláda abstraktního zákona začaly hrát významnou roli až mnohem později.

Rodina (viz též kapitola 6.3) byla v tradičních společnostech zpravidla velká a zahrnovala (ve srovnání s dnešní „nukleární“ rodinou) široké příbuzenstvo a několik generací. Lidé v tradiční společnosti příliš necestovali, řečeno odborným žargonem, jejich horizontální mobilita byla malá. Mnozí prožili celý svůj život na tom místě, kde se narodili. Tím místem byla většinou vesnice, protože převážná část obyvatel žila na venkově. Během svého života takový člověk vykonával práci, kterou dědil po svých předcích, a od těch se jí i naučil. Dědění práce byla nízká, takže musel mnoho věcí udělat sám a provést všechny fáze výrobního procesu.

Většina lidí zaujímal v životě to postavení, do kterého se narodili. Opět řečeno sociologickým jazykem: Vertikální mobilita byla nízká. Nevolník byl nevolníkem, šlechtic byl šlechticem a zdálo se, že tak tomu bude do skonání věků. Společenský status člověka byl „připsaný“, nikoli získaný.

V tržní společnosti závisí vaše postavení mnohem více na tom, co můžete na trhu práce nabídnout.

Přechod od tradiční k nové podobě společnosti, který navíc proběhl poměrně rychle, vyvolal řadu otázek i problémů, na které lidé hledali odpověď. Pokusem o takovou odpověď byla právě sociologie.

Sociální a intelektuální síly působící při vzniku sociologie

Ritzer vyjmenovává následující sociální síly, které měly na vznik sociologie vliv: politické revoluce, průmyslová revoluce a vznik kapitalismu, vznik socialismu, urbanizace, změna v oblasti náboženství a rozvoj vědy.

Velká francouzská revoluce v roce 1789 nepochybně vyvolala řadu změn, které trvají dodnes. Již současníci si však na této revoluci (a těch, které následovaly) všimli i vzniklého chaosu. Někteří lidé zatoužili po řádu a návratu k (domněle) klidnému životu středověku. (O náboženských, majetkových a politických motivech touhy po před-revolučních časech ani nemluvě.) Realističtější myslitelé by se „spokojili“ s tím, jak nalézt základ pro udržení společenského řádu, což je dodnes jednou z otázek, které si sociologie klade.

Průmyslová revoluce znamenala přesun velkého množství lidí z venkovských zemědělských usedlostí do měst a továren. Kolem vznikajícího kapitalistického systému vyrůstají nejen továrny, ale také trh, velká byrokracie a sektor služeb. Těžká práce za málo peněz vedla k rozmachu hnutí pracujících. Právě vznik kapitalismu se stal tématem pro čtyři významné „otce zakladatele“ sociologie (budeme-li Comta považovat za jakéhosi praotce): Karla Marxe, Maxe Webera, Émila Durkheima a George Simmela. Zatímco Marx byl jedním z kritiků kapitalismu v této jeho fázi, Weber a Durkheim byli kritiky socialismu a dávali přednost reformám před sociální revolucí.

Urbanizace znamenala pro mnoho lidí, vytržených z tradičních kořenů, problém přizpůsobení se městskému životu. Potíže města (přelidnění, hluk, znečištění atd.) se jako téma sociologie objevily již velmi brzy, a v případě tzv. chicagské školy byly dokonce tématem hlavním. Město se pro sociologii stalo jakousi sociální laboratoří.

Společenské změny postihly viditelně i náboženství. Poprvé v dějinách se objevuje ateismus jako masový jev zasahující zejména dělnictvo. Proto také Durkheim a Weber psali významné texty o náboženství. Je zde ale i opačný vliv – na vznikající vědu se přenášely některé úlohy, které dříve plnilo náboženství, především v oblasti morálních hodnot nebo zlepšování lidského života. Comte se dokonce sociologii pokoušel přeměnit v jakési nové náboženství. Ostatně později také marxismus měl četné rysy připomínající náboženství. Neomylný zakladatel – prorok nadaný vyšším věděním (Marx), věrouka (marxismus), lid putující do země zaslíbené (pracující proletariát), církev

vedoucí tento lid ze tmy ke světlu, od utrpení k vykoupení (komunistická strana, komunismus).

Věda získala v moderní společnosti prestižní postavení. Sociologové se proto často pokoušeli dokazovat, že jejich věda je stejně vědecká jako fyzika nebo biologie. Protože je ale sociální život specifický, je otázkou, zda lze společnost zkoumat stejnými metodami jako nerosty či buňky. Vztah sociologie k „tvrým vědám“ je diskutován dodnes.

Od svého vzniku usiluje sociologie o nalezení odpovídajícího místa ve spektru ostatních věd. Wolf Lepenies ve své práci *Tři kultury* ukazuje, jak sociologie od počátku hledala své místo mezi vědou a literaturou. V jeho pojetí se od poloviny 19. století odehrává spor mezi literáty a společenskými vědci o to, kdo poskytne základní orientaci moderní civilizaci. Sociologie sama přitom váhá mezi napodobováním přírodních věd a **postojem hermeneutickým**, tedy vysvětlujícím, pokoušejícím se o interpretaci, který ji přivádí do blízkosti literatury. Masaryk se např. v první kapitole svého díla *Moderní člověk a náboženství* ptá takto: „Noviny a statistika registrují jen čísla: tento týden se utopilo lidí deset, šestnáct se jich oběsilo a tak dále, ale co se dalo v těch jejich duších, než se takto rozhodli?“

Právě otázka „Co se dělo v jejich duších?“, která by pro stoupence jiných směrů zřejmě nebyla relevantní, je typickou otázkou po porozumění *smyslu* sociálního jednání.

Německý sociolog Wolf Lepenies (nar. 1941) nazývá sociologii „třetí kulturou“ mezi přírodními vědami na jedné straně a vědami duchovními a literaturou na straně druhé. V historii se ostatně často stávalo, že se některých témat chopila literatura dříve, než se jim začaly věnovat společenské vědy. Například dříve než akademičtí badatelé se studiem totalitarismu zabývali spisovatelé Orwell, Zamjatin a další. Jejich knihy měly navíc takový dopad, o jakém se sociologům a politologům nemůže ani snít. Orwellova kritika totality byla úspěšná právě proto, že „... ve *Farmě zvířat* ... neuvěřitelně komplexní a propracovanou levicovou politickou diskusi ohromně a absurdně odlehčil tím, že politické dějiny svého století převyprávěl způsobem vhodným pro děti. [...] Byla to strategicky umístěná páka, ne zrcadlo.“ (Rorty, 1996:193)

1.4 Otcové zakladatelé sociologie

Studium sociologie není totožné se studiem dějin sociologie. Přesto je dobré dějiny této disciplíny znát: jednak pochopíme kontext vzniku důležitých sociologických pojmů a teorií, jednak nás to uchrání před tím, abychom s velkou slávou objevovali věci již dávno objevené.

Kdybychom hledali prvního sociologa, zřejmě bychom upadli do rozpaků. Je jím al-Ghazzálí v 11. století, který píše o blahodárném vlivu islámu na administrativu státu, či snad ve 14. století Abú Zaid' Abdarrahmán ibn Muhammad (Ibn Chaldún), který rozvíjí teorii organizací? Kdybychom chtěli jít ještě hlouběji do dějin, tak o společnosti uvažoval již Aristoteles ve 4. století před křesťanským letopočtem a ve stejné době psal Xenofon o dělbě práce v ševcovské dílně. Kdybychom se drželi teze, že sociologie se rodí spolu s moderní společností, možná bychom za jednoho z praotců mohli považovat renesančního filozofa Niccolò Machiavelliho (1469–1527), jenž v 16. století předkládá svou teorii o vládnutí, nebo britského ekonoma Adama Smitha (1723 až 1790), který uvažuje o bohatství národů.

Sociologie se nám prostě vynořuje pozvolna v dějinách, jak příslušníci elity uvažovali o společnosti a začínali ji považovat za problém.

My jsme si však řekli, že za sociologii budeme považovat takové studium společnosti, které užívá metod (empirické) vědy. Připomeňme si proto pět velkých osobností, jež stály u počátků takto pojímané sociologie: A. Comta, É. Durkheima, K. Marxe, M. Webera a G. Simmela. Tito myslitelé formulovali otázky týkající se společnosti, jimiž se sociologie zabývá dodnes, i když ne vždy přijímá odpovědi, které oni nabídli. V dalších kapitolách se setkáme s řadou dalších postav a proudů, jež na jejich dílo navazují.

August Comte (1798–1857)

August Comte je muž, který dal sociologii její jméno, byť původně novou vědu nazýval sociální fyzikou. Jeho dílo vzniká jako reakce na Francouzskou revoluci a osvícenství. Byl ovlivněn katolickými konzervativními mysliteli a chtěl bojovat s tím, co považoval za negativní a destruktivní filozofii osvícenství.

Comte byl od roku 1818 sekretářem filozofa a sociálního myslitele Clauda Henriho Saint-Simona (1760–1825). Saint-Simon svým způsobem položil základ jak konzervativního, tak marxistického sociologického myšlení. Chtěl, aby společnost zůstala taková, jaká je, ale zároveň viděl potřebu sociálních reforem, jako např. zavedení centrálního plánování v ekonomice. Spolupráce Saint-Simona a Comta